

Aleksander GŁOGOWSKI

Uniwersytet Jagielloński

e-mail: a.glogowski@uj.edu.pl

STRATEGICZNA ZMIANA WEKTORÓW POLITYKI ZAGRANICZNEJ PAKISTANU W KONTEKŚCIE WOJNY NA UKRAINIE¹

ABSTRACT: Strategic change in Pakistan's foreign policy vectors in the context of the war in Ukraine

The war in Ukraine has consequences not only for the politics of Kiev's closest neighbours, but also for countries as geographically distant as Pakistan. It poses a serious challenge to the geopolitical situation in South Asia. In these new circumstances, the Islamic Republic of Pakistan is trying to find its place. The country is experiencing one of the most serious economic crises in history, which may affect the stability of the government. How the authorities and the political elite deal with this situation may determine the country's policy for the coming decades. The aim of the article is to show how the war in Ukraine affects the current situation in Pakistan against the background of previous experience.

Keywords: Pakistan, China, Russia, USA, Ukraine, war in Ukraine, South Asia

Słowa kluczowe: Pakistan, Chiny, Rosja, USA, Ukraina, wojna na Ukrainie, Azja Południowa,

¹ Artykuł jest efektem badań naukowych przeprowadzonych w Pakistanie z funduszy Inicjatywy Doskonałości UJ.

WPROWADZENIE

Zmiana sytuacji międzynarodowej, jaka została wywołana agresją Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r., dotyczy nie tylko sytuacji w Europie (w szczególności w jej środkowej części, graniczącej bezpośrednio z Ukrainą i/lub Rosją), ale wywołuje lub może wywołać dalekosiężne konsekwencje dla tak odległych dla nas zakątków globu, jak Azja Południowa. Celem niniejszego artykułu jest zobrazowanie potencjalnych zagrożeń, jakie pojawiły się (lub uległy wyraźnemu wzmocnieniu) dla Islamskiej Republiki Pakistanu. Jest to zatem studium przypadku. Punktem wyjścia do analizy będzie ukazanie historycznych paradygmatów polityki międzynarodowej Pakistanu, które przetrwały próbę, jaką było zakończenie zimnej wojny, ale uległy znaczącym przekształceniom w okresie tzw. globalnej wojny z terroryzmem, której częścią było zaangażowanie USA i NATO w proces nazywany dotąd *stabilizacją Afganistanu* (choć biorąc pod uwagę powrót do władzy Talibów po opuszczeniu tego państwa przez ostatniego amerykańskiego żołnierza, trzeba zaznaczyć, że określenie to okazuje się zdecydowanie nie na miejscu). Kolejna część artykułu dotyczy sytuacji, jaka zaistniała po roku 2011 w relacjach Pakistanu z USA i Chinami. Data początkowa jest tyleż umowna, co symboliczna: wyznacza ją śmierć międzynarodowego terrorysty Osamy bin Ladena w pakistańskim mieście Abbottabad z rąk żołnierzy jednostki specjalnej Navy SEALs. Część trzecia artykułu dotyczy tytułowego geopolitycznego położenia Pakistanu oraz tego, jak rząd w Islamabadzie stara się odnaleźć w nowej rzeczywistości międzynarodowej, jaka zaistniała po inwazji Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Mamy obecnie do czynienia z poważnymi sygnałami dokonywania przez Pakistan historycznego zwrotu w polityce zagranicznej: od orientacji prozachodniej/proamerykańskiej do wyboru ścisłej współpracy wyłącznie z blokiem chińsko-rosyjskim. W celu lepszego zrozumienia radykalnego charakteru zachodzącego obecnie procesu, niezbędne jest przedstawienie historycznego tła aktualnych wydarzeń.

GŁÓWNE PROBLEMY POLITYKI ZAGRANICZNEJ PAKISTANU W OKRESIE ZIMNEJ WOJNY

Pakistan pojawił się na mapie świata 14 sierpnia 1947 r. na skutek procesu dekolonizacji i podziału subkontynentu indyjskiego. Od momentu swojego powstania znajduje się w konflikcie ze swoim większym i potężniejszym sąsiadem – Indiami. Można powiedzieć, że sam fakt powstania Pakistanu jako „ojczyzny indyjskich Muzułmanów” (celowo użyta została wielka litera, gdyż według koncepcji twórców tego państwa, wyznawcy islamu stanowią na subkontynencie odrębny naród i w związku z tym mają prawo do samostanowienia) zdeterminował jego relacje z Indiami². Antagonizm między wyznawcami dwóch wielkich religii stał się najważniejszym czynnikiem mobilizującym muzułmańską opinię publiczną wokół idei konieczności utworzenia odrębnego

² A. Hussain, *Pakistan: It's Ideology and Foreign Policy*, London 1966, s. 49.

państwa. Twórca Pakistanu Muhammad Ali Jinnah niejednokrotnie dowodził, że na skutek historycznych zaszłości pokojowa koegzystencja „narodu muzułmańskiego” jako mniejszości w ramach jednego państwa z wyznawcami hinduizmu jest niemożliwa. Wielka Brytania, decydując się na opuszczenie Indii oraz na ich podział, starała się wyważyć interesy obu wspólnot w ten sposób, żeby z jednej strony uczynić zadość żądaniom muzułmanów, a jednocześnie nie upokarzać indyjskich polityków, którzy do ostatniej chwili nie godzili się na podział „Matki Indii”. Dlatego Brytyjczycy zdecydowali się przyznać Pakistanowi całość terytorium prowincji Sindh, Beludżystan, NWPF (ang. North-West Frontier Province, obecnie Khyber Pakhtunkhwa) oraz większą, zachodnią część prowincji Pendżab (decydując się na jej podział według kryterium religijnego, mimo że w liczbach bezwzględnych była zamieszkiwana w większości przez wyznawców islamu)³. Podział Pendżabu, choć obiektywnie logiczny z punktu widzenia samej koncepcji powstania Pakistanu, wzbudził u muzułmanów poczucie krzywdy, gdyż prowincja ta była wówczas jedną z najbogatszych części Indii, ich największym rezerwuarem żywności. Sam podział Pendżabu nie przebiegł tak pokojowo, jak zakładali Brytyjczycy: podczas jego przeprowadzania doszło do masakr noszących znamiona czystek etnicznych, pamięć o których determinuje do dziś relacje między Indiami a Pakistanem. Kolejnym źródłem konfliktu była decyzja Brytyjczyków, że władca księstwa Kaszmiru (dotąd formalnie wasal monarchii brytyjskiej) miał samodzielnie zdecydować o przyszłości tego zamieszkiwanego w większości przez muzułmanów księstwa⁴. Zgodnie z przewidywaniami zdecydował o akcesji do Indii, co stało się bezpośrednią przyczyną wojny. Walki nie przyniosły rozstrzygnięcia, a zaaprobowany przez ONZ podział terytorium księstwa, przebiegający wzdłuż dotychczasowej linii frontu, nie satysfakcjonował żadnej ze stron. Proponowany przez ONZ plebiscyt, w którym ludność miałaby zdecydować o swojej politycznej przyszłości, nigdy nie doszedł do skutku, a linia demarkacyjna z niewielkimi zmianami rozdziela zwaśnione strony do dziś.

Kolejnym problemem, jaki wygenerował podział subkontynentu, było przyznanie Pakistanowi wschodniej części prowincji Bengal, którą zamieszkiwali w większości muzułmanie. Terytorium to stanowi dzisiejszy Bangladesz i znajduje się na przeciwnym krańcu subkontynentu. Zamieszkująca je ludność nie ma nic wspólnego z mieszkańcami Pakistanu, poza religią. W szczególności język bengalski różni się znacznie od języków używanych w zachodnich prowincjach. Warto przy tym zaznaczyć, że pierwotnie twórcy Pakistanu nie planowali, by to państwo składało się z dwóch części, niezwiązanych ze sobą ani geograficznie, ani kulturowo⁵. Pakistan powstał zatem jako skutek antagonizmu muzułmańsko-hinduistycznego, zwanego w literaturze przedmiotu *konfliktem komunalistycznym*. Utworzenie dwóch państw na subkontynencie nie zlikwidowało jego przyczyn, a wojna z lat 1947-1948 tylko je nasiliła i stworzyła kolejne. Dla elity pakistańskiej wytyczona granica państwowa oraz „tymczasowy” podział Kaszmiru

³ W.J. Bielokrienickij, W.N. Moskalenko, *История стран Востока. XX век*, Москва 2008, s. 78-82.

⁴ I. Hussain, *Kashmir Dispute: An International Law Perspective*, Islamabad 2000, s. 4.

⁵ B. Jones, Pakistan, New Heaven 2002, s. 153.

nie były i nie są satysfakcjonujące⁶. Dążenie do ich zmiany poprzez przyłączenie całości terytorium księstwa Dżammu i Kaszmiru stało się jednym z celów polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Podobnie zagrożenie potencjalną agresją indyjską stało się ważnym czynnikiem integrującym zróżnicowane pod względem etnicznym i językowym społeczeństwo Pakistanu, a także determinującym jego politykę zagraniczną. Zagrożenie indyjskie jest wykorzystywane jako jeden z głównych tematów do sekurytyzacji w celu odwrócenia uwagi społeczeństwa od wielu problemów, z jakimi boryka się ono na co dzień. Jest też używane jako argument uzasadniający konieczność utrzymywania blisko milionowej (wliczając rezerwistów i formacje paramilitarne) armii, a od lat 70. ubiegłego wieku – posiadania broni nuklearnej mimo negatywnej reakcji na ten fakt ze strony społeczności międzynarodowej. Oczywiście należy tu przyjąć zastrzeżenie, że „zagrożenie indyjskie” dla egzystencji Pakistanu jest w dużej mierze konstruktem propagandy państwowej Pakistanu. Poza pewnymi wypowiedziami Jawaharlala Nehru z końca lat 40. nie ma żadnych dowodów na to, że New Delhi dążyło lub dąży do aneksji terytorium Pakistanu. Przeciwnie, ograniczenie wojny wyzwolenczej Bangladeszu w roku 1971 tylko do „wschodniego skrzydła” Pakistanu może dowodzić, że likwidacja sąsiada nigdy nie była poważnie traktowana jako cel indyjskiej polityki zagranicznej. Co więcej, aneksja terytorium zamieszkiwanego przez wielką liczbę muzułmanów z pewnością stałaby się dla Indii źródłem poważnych problemów wewnętrznych.

Poczucie zagrożenia potencjalną agresją indyjską miało kluczowy wpływ na pozycjonowanie się Pakistanu w okresie zimnej wojny. Rząd w Karaczi (stolica państwa została przeniesiona do Islamabadu w latach 60.) zdecydował się na współpracę ze Stanami Zjednoczonymi wyłącznie dlatego, że New Delhi wybrało jako sojusznika Związek Sowiecki. W Pakistanie praktycznie nie występowało zagrożenie komunistyczne. Partie promoskiewskie nie były nigdy znaczącymi siłami politycznymi (skupiały w zasadzie wyłącznie lewicowych intelektualistów nieposiadających ani cech osobowych, ani zaplecza koniecznego do przejęcia władzy czy to na drodze wyborów, czy to rewolucji)⁷. Przystąpienie do bloków wojskowych SEATO i CENTO było więc wynikiem czysto pragmatycznej kalkulacji. Słusznie liczone, że Stany Zjednoczone udostępnią Pakistanowi technologię wojskową, znacząco poprawiając zdolności militarne względem Indii⁸. Waszyngton jednak obwarował dostawę tego sprzętu warunkiem, że nie zostanie on użyty przez Pakistan do zbrojnej agresji, a jedynie do obrony w przypadku ataku ze strony państwa trzeciego⁹. Karaczi (później Islamabad) nie miało jednak wówczas wyboru i musiało się na te warunki zgodzić. Dla USA Pakistan nie był „sojusznikiem pierwszego wyboru” w Azji Południowej. Politycy w Waszyngtonie liczyli i nadal liczą na to, że uda się im przekonać rząd Indii do zacieśnienia współpracy politycznej i militarnej, a być może także do zawarcia oficjalnego sojuszu. Formalna współpraca

⁶ Tamże, s. 70.

⁷ H. Zaheer, *The Times and Trial of the Rawalpindi Conspiracy 1951. The First Coup Attempt in Pakistan*, Lahore 2007.

⁸ S. Nawaz, *Crossed Swords. Pakistan. It's Army and the Wars Within*, Karachi 2008, s. 93-95.

⁹ M.A. Chaudhri, *Pakistan and the Regional Pacts*, Karachi 1988, s. 121-128.

z Pakistanem znacznie utrudniała podobne zaangażowanie względem Indii. Przynależność do proamerykańskich bloków polityczno-wojskowych zdeterminowała także relacje Pakistanu ze Związkiem Sowieckim. Jakkolwiek obydwa państwa nie miały wspólnej granicy, to sojusz z USA automatycznie czynił Pakistan potencjalnym wrogiem, zwłaszcza że np. baza pakistańskiego lotnictwa w Peszawarze była wykorzystywana przez CIA do wykonywania lotów szpiegowskich (wystartował z niej słynny samolot U-2, zestrzelony nad Związkiem Sowieckim, co zakończyło okres odprężenia). Sytuacja uległa pewnej zmianie po 1971 r., kiedy na czele pakistańskiego rządu stanął lewicowy polityk Zulfikar Ali Bhutto. W tym okresie w publikacjach naukowych, wydawanych w państwach bloku wschodniego, Pakistan przestał być postrzegany jako ideologiczny przeciwnik, a postać samego premiera Bhutto była przedstawiana z sympatią. Ta zmiana narracji zakończyła się wraz z dojściem do władzy gen. Zia ul-Haqa i jego zaangażowaniem we wspieranie walczących z sowiecką agresją afgańskich mudżahedinów.

Poważną próbą dla relacji pakistańsko-amerykańskich była wojna z Indiami w 1965 r. Islamabadowi nie udało się przekonać Waszyngtonu, że to New Delhi było w niej agresorem, co doprowadziło do nałożenia embargo na dostarczanie amunicji i części zamiennych dla używanego przez Pakistan amerykańskiego sprzętu. To z kolei doprowadziło do sytuacji, że w toku działań wojennych stał się on praktycznie bezużyteczny. Dopiero sowiecka interwencja dyplomatyczna doprowadziła do zawieszenia broni i zawarcia układu w Taszkencie, który zakończył wojnę. Było to bardzo bolesne dla Pakistanu doświadczenie, które wyraźnie pokazało ograniczenia sojuszu z USA w przypadku wojny z Indiami. Skłoniło ono do poszukiwania innych, bardziej użytecznych sojuszników. Najbardziej racjonalnym wyborem stała się współpraca z Chińską Republiką Ludową. Pakistan był jednym z pierwszych państw należących do amerykańskiej strefy wpływów, które uznało rząd komunistyczny w Pekinie za polityczną reprezentację narodu chińskiego (USA i pozostali ich sojusznicy uznawali za taki rząd Kuomintangu stacjonujący na Tajwanie)¹⁰. Waszyngton tolerował taką „nielojalność”, przyjmując argument, że z racji posiadania granicy lądowej z Chinami Pakistan jest zmuszony do utrzymywania stosunków z tym rządem, który sprawuje skuteczną kontrolę nad terytorium chińskim, czyli z komunistami¹¹. ChRL, po początkowym okresie dobrych relacji, znalazły się w konflikcie z Indiami, który w tamtym okresie dotyczył głównie kwestii granicznych. Jego apogeum była wojna z 1962 r. Pakistan nie wykorzystał wówczas sytuacji i do niej nie przystąpił. Jednak postanowił zdyskontować zaistniałą sytuację i zawarł z ChRL traktat. Na jego mocy Islamabad scedował na rzecz Chin sporną część Kaszmiru – Aksai Chin, nad którą... nigdy nie sprawował kontroli, a którą Chiny zajęły we wspomnianej wojnie z Indiami¹². Traktat ten stał się podstawą do dalszego zacieśniania współpracy. Początkowo kolejne umowy dotyczyły głównie kwestii handlu żywnością (której wówczas brakowało Chinom). Później pojawiły się kolejne pola współdziałania: rozpoczęto budowę strategicznej drogi łączącej północny Pakistan

¹⁰ S.M. Amin, *Pakistan's Foreign Policy. A Reappraisal*, New York 2001, s. 157-164.

¹¹ M.A. Chaudhri, *Pakistan...*, s. 48.

¹² B. Jones, *Pakistan...*, s. 72-73.

z chińskim Kaszgairem (inwestycję ukończono w latach 80.). Przede wszystkim zaś Islamabad zakupił w Pekinie broń proveniencji sowieckiej, w tym głównie czołgi i samoloty. Co istotne, Chiny nie stawiały żadnych warunków dla ich ewentualnego użycia w razie wojny z Indiami. Próbą tego, jakie znaczenie miały relacje chińsko-pakistańskie, była wojna z Indiami w roku 1971. Jej przyczyną było wsparcie przez New Delhi ruchu na rzecz secesji Bangladeszu. Wojna zakończyła się klęską Pakistanu i uznaniem przez Islamabad niepodległości Bangladeszu. Jakkolwiek Pekin nie udzielił Islamabadowi czynnej pomocy wojskowej, to jednak dyplomacja chińska zapobiegła eskalacji działań wojennych na froncie zachodnim, a być może także zajęciu zachodniej części Pakistanu przez Indie. Skutkiem wojny był zawarty w Simla traktat pokojowy, którego warunki były dla Islamabadu co najmniej dobre: poza utratą Bangladeszu (który stał się niepodległym państwem) nie poniósł on żadnych strat terytorialnych. W szczególności nie został zmuszony do uznania indyjskich roszczeń w Kaszmirze, czego można było się spodziewać, biorąc pod uwagę klęskę militarną, jaką poniósł. Niewątpliwie znaczący wpływ na taki przebieg negocjacji i na kształt traktatu pokojowego miały naciski dyplomatyczne ze strony Pekinu i Waszyngtonu.

Jak wcześniej wspomniano, USA nie podjęły żadnych kroków, by powstrzymać Pakistan przed nawiązywaniem coraz bliższych relacji z komunistycznymi Chinami. Przeciwnie, w okresie gdy rząd w Pekinie znalazł się w konflikcie z Moskwą, dyplomacja amerykańska postanowiła wykorzystać kontakty swojego formalnego sojusznika. Za pośrednictwem Islamabadu doszło do pierwszego, nieformalnego spotkania doradcy prezydenta USA ds. bezpieczeństwa narodowego Henry'ego Kissingera z chińskim premierem Zhou Enlaiem. Był to znaczący krok na drodze normalizacji stosunków i dyplomatycznego uznania rządu w Pekinie przez Waszyngton (a co za tym idzie, do zajęcia przez komunistów przyznanego Chinom miejsca członka stałego Rady Bezpieczeństwa ONZ)¹³. W ten sposób Pakistan nie tylko przyczynił się do zbliżenia pomiędzy dwoma jego sojusznikami, ale także odegrał kluczową rolę w tym procesie i poprawił swoją pozycję względem obu mocarstw.

Kolejnym ważnym etapem w relacjach Pakistanu z mocarstwami światowymi był okres sowieckiej interwencji w Afganistanie. Wówczas stał się on państwem frontowym – zapleczem dla trwającego blisko dekadę konfliktu zbrojnego. Terytorium Pakistanu, a w szczególności pogranicze z Afganistanem, stało się zapleczem dla szkolenia i dostaw broni dla walczących z Sowietami i afgańskimi komunistami mudżahedinów. Ważną rolę w tym procesie odegrał pakistański wywiad Inter-Services Intelligence (ISI). Pakistan również otrzymał znaczącą pomoc militarną i finansową od Stanów Zjednoczonych, wraz z gwarancjami bezpieczeństwa w razie ewentualnego ataku ze strony Związku Sowieckiego (były one na tyle wiarygodne, że poza groźbami werbalnymi Moskwa nie zdecydowała się na żadne wrogie działania wobec Pakistanu). Chiny pośrednio także były zaangażowane w tzw. afgański dżihad, gdyż część broni używanej przez mudżahedinów była kupowana od nich. Pakistan nie tylko uzyskał znaczącą pomoc militarną i finansową. Korzystając z tego, że był niezbędny dla realizowania

¹³ „International Legal Materials” 1963, vol. 2, no. 3, s. 541-542.

amerykańskiego planu wobec Afganistanu, wdrożył własny program nuklearny, dzięki któremu wszedł w posiadanie broni atomowej. W procesie tym bardzo ważną rolę odegrały Chiny, przekazując część niezbędnej technologii. Choć USA formalnie groziły Pakistanowi nałożeniem embargo, jeśliby udowodniono mu prowadzenie prac nad bronią nuklearną, to jednak polityczny realizm nakazał kolejnym prezydentom amerykańskim wydawać certyfikaty stwierdzające wbrew stanowi faktycznemu, że prace takie nie występują. Dodatkową korzyścią, jaką Islamabad miał z zaangażowania we wspieranie mudżahedinów, była kontrola nad tym, które z grup zbrojnych otrzymują pomoc. Mógł zatem wspierać przychylne sobie frakcje, pomijając te, które były mu niechętne. W efekcie po zakończeniu sowieckiej interwencji w Kabulu nie powstał niechętny Pakistanowi rząd. Z punktu widzenia interesów Islamabadu wojna w Afganistanie zakończyła się pełnym sukcesem: rząd komunistyczny został ostatecznie obalony, pozyskano nowoczesne typy uzbrojenia (m.in. samoloty F-16) od Stanów Zjednoczonych, zbudowano własne zakłady wzbogacania uranu i pozyskano technologię potrzebną do budowy własnego potencjału nuklearnego. W Afganistanie nie udało się co prawda utworzyć propakistańskiego rządu, ale wojna domowa zapobiegła powołaniu rządu proindyjskiego. Okres zimnej wojny natomiast trudno określić w podobny sposób. Pakistan przetrwał jako państwo, lecz na skutek błędnej polityki wewnętrznej utracił połowę terytorium i ludności na rzecz nowego państwa – Bangladeszu. Co prawda wojna roku 1965 nie przyniosła żadnych rozstrzygnięć, ale już kolejna, w roku 1971, zakończyła się militarną katastrofą, przed której politycznymi skutkami uratowali Pakistan sojusznicy. Pozyskanie technologii nuklearnej spowodowało objęcie Islamabadu sankcjami gospodarczymi przez USA zaraz po zakończeniu wojny w Afganistanie i to pomimo zapoczątkowania procesu demokratyzacji systemu politycznego i przejęcia władzy przez uważaną za prozachodnią premier Benazir Bhutto. Nie udało się także rozstrzygnąć kwestii spornych z Indiami – konflikt ze wschodnim sąsiadem przetrwał zakończenie zimnej wojny i trwa nadal, choć na skutek nuklearyzacji subkontynentu zyskał nowy, co najmniej ponadregionalny, wymiar. Dekada sąsiedowania z pogrążonym w wojnie domowej Afganistanem spowodowała także poważne konsekwencje dla bezpieczeństwa wewnętrznego: rozwinął się handel bronią, przemysł narkotyków oraz rozprzestrzeniło się posiadanie broni palnej przez miejscową ludność. To zaś w poważny sposób osłabiło i tak niestabilną władzę centralną w państwie. W Pakistanie pokładano duże nadzieje w pojawieniu się amerykańskich inwestycji gospodarczych, które pomogłyby przyspieszyć proces rozwoju gospodarczego państwa. Jednak niestabilna sytuacja wewnętrzna skutecznie odstraszała zagraniczny kapitał, a embargo nałożone na Pakistan spowodowało poważny kryzys gospodarczy, a zwłaszcza finansowy. Niepełnione nadzieje na przyspieszenie rozwoju i podniesienie poziomu życia przyczyniło się do wzrostu nastrojów antyamerykańskich, co miało odegrać bardzo ważną rolę w przyszłości.

ZARYS PROBLEMÓW POLITYKI ZAGRANICZNEJ PAKISTANU PO 1991 R.

W okres postzimnowojenny Pakistan wszedł poważnie osłabiony zarówno pod względem gospodarczym, jak i społecznym. Utrata dążącego do niepodległości Bangladeszu co prawda uczyniła państwo łatwiejszym w zarządzaniu, jednak pokazała, jak nietrwała jest ono konstrukcją i że siły odśrodkowe mogą doprowadzić do jego dalszego rozpadu. Blisko 40 lat wojskowych dyktatur nie sprzyjało procesowi budowy stabilnego i demokratycznego systemu politycznego i partyjnego. W tej sytuacji Pakistan potrzebował impulsu rozwojowego i kapitału inwestycyjnego. Lukę powstałą na skutek amerykańskiego embargo zaczęły stopniowo zapełniać inwestycje chińskie. Szczęśliwie dla Pakistanu Państwo Środka w tym okresie przeżywało okres znaczących przeobrażeń gospodarczych, które uczyniły z niego jedną z czołowych gospodarek świata, dysponujących kapitałem, a także niezbędnymi technologiami (po części wykradzionymi na Zachodzie, a po części zakupionymi od Rosji). Z udziałem chińskich funduszy rozwijał się pakistański przemysł zbrojeniowy. Powstały najpierw zakłady remontujące chiński sprzęt wojskowy, które następnie przystosowano do budowy licencyjnych czołgów i samolotów. Sztandarowymi projektami stały się czołg MBT-2000 Al-Khalid oraz samoloty (szkolny) K-8 Karakorum i wielozadaniowy JF-17¹⁴. Były to projekty chińskie, w całości produkowane w Pakistanie. Co ciekawe, do ich budowy wykorzystywano technologię ukraińską (czołgi) i rosyjską (silniki lotnicze)¹⁵. Równie istotne dla rozwijającej się gospodarki pakistańskiej były i są chińskie inwestycje w sektorze energetycznym: zarówno elektrownie atomowe, jak i konwencjonalne. Aktywność Pekinu spowodowała, że możliwość wpływania Stanów Zjednoczonych na kierunki polityki rządu w Islamabadzie uległa poważnemu ograniczeniu już na początku XXI w. Było to widoczne przy okazji przeprowadzenia przez Islamabad pierwszej próbnego eksplozji nuklearnej w 1998 r. Została ona dokonana w odpowiedzi na taką samą próbę przeprowadzoną przez Indie. Dyplomacja amerykańska usiłowała wówczas przekonać Pakistan, żeby nie wykonywał własnego pokazu siły, jednak bezskutecznie. Podobnie nie udało się zapobiec eskalacji konfliktu w Kaszmirze w 1999 r., kiedy doszło do otwartej wojny w rejonie miasta Kargil. Dopiero ryzyko przekształcenia się walk konwencjonalnych w konflikt nuklearny doprowadziło do zjednoczenia wysiłków dyplomatycznych Waszyngtonu, Moskwy i Pekinu w celu deeskalacji i przywrócenia *status quo*. Jednak uległość ówczesnego, uważanego za prozachodniego, premiera Nawaza Sharifa doprowadziła do utraty poparcia społecznego i przejęcia władzy przez wojsko. Nowy prezydent, gen. Pervez Musharraf, początkowo prowadził politykę zagraniczną nastawioną na współpracę z Chinami i państwami Zatoki Perskiej. Sytuacja uległa zmianie po 11 września 2001 r. Po raz drugi Pakistan stał się niezbędny dla Waszyngtonu jako zaplecze dla operacji wojskowej w Afganistanie. Tym razem rząd w Islamabadzie nie był już tak chętny, by zaangażować

¹⁴ Zob. [online] <http://www.pac.org.pk/history>, 29 III 2023.

¹⁵ *Pakistan to Install Russian Engines in JF-17 Fighter Jet*, [online] <https://tribune.com.pk/story/990685/pakistan-to-install-russian-engines-in-jf-17/>, 29 III 2023.

się w konflikt za wschodnią granicą. Rządzący wówczas w Kabulu Talibowie byli uważani za twórcę pakistańskiego ISI albo co najmniej za władzę propakistańską. Okoliczności, w jakich prezydent Pakistanu został zmuszony do zdrady dotychczasowego sojusznika, są co najmniej kontrowersyjne: ówczesny sekretarz stanu USA Colin Powell podczas rozmowy telefonicznej zagroził, że *Pakistan zostanie cofnięty do średniowiecza*, jeśli nie przyłączy się do powstającej międzynarodowej koalicji. Nic więc dziwnego, że z jednej strony rząd w Islamabadzie nie miał praktycznego wyboru, a z drugiej – nie zaangażował się po stronie USA tak dalece i aktywnie, jak oczekiwałby tego Waszyngton. Również pakistańska ulica nie była zadowolona z kolejnego zwrotu w polityce zagranicznej. Tym bardziej że Pakistan nie otrzymał znaczących inwestycji amerykańskich, a został w praktyce zmuszony do poparcia zainstalowania w Kabulu rządu, którego politycy nie kryli swojej niechęci do Islamabadu. Kwestią otwartą pozostaje to, czy tolerowanie ukrywania się w Pakistanie Osamy bin Ladena oraz Talibów wynikało z sympatii dla nich ze strony polityków w Islamabadzie, czy też było wynikiem słabości rządu centralnego, który w kwestii walki z Talibami nie mógł liczyć na poparcie większości ludności. Oczekiwania amerykańskie wobec Pakistanu były od samego początku nierealne. Domagano się m.in. zamknięcia i uszczelnienia granicy z Afganistanem, która w większości przebiega wzdłuż grzbietów gór Hindukuszu, a miejscowa ludność przekraczała ją w dowolnym miejscu już za czasów brytyjskich. Powiązania rodzinne i klanowe Pasztunów zamieszkujących po obydwu stronach były zaś silniejsze od więzi z państwem. Wkrótce Pakistan sam stał się teatrem lokalnej wojny domowej pomiędzy jego siłami zbrojnymi a lokalnymi grupami zbrojnymi, które są określane jako „Pakistański Taliban”, a często są to także miejscowe milicje plemienne, które nie tolerują łamania ich praw (już Brytyjczycy nadali plemionom pasztuńskim daleko idącą autonomię gwarantującą m.in. to, że na ich ziemiach nie będą stacjonować wojska „państwowe”, a lokalną władzę sprawują rady plemienne). Należy też pamiętać, że pakistańskie siły zbrojne nie były szkolone do prowadzenia walk w tak nieprzyjaznym, górskim środowisku, gdyż były przygotowywane do otwartego konfliktu z nowoczesną armią Indii, który miał się rozgrywać na równinach Pendżabu i Sindhu. Stąd kolejne sukcesy militarne w walce z lokalnymi Talibami były okupione ciężkimi stratami w ludziach i sprzęcie.

PAKISTAN W POLITYCE REGIONALNEJ PO ROKU 2001

Kolejną przyczyną spadku (i tak niewielkiego) poparcia dla udziału w amerykańskiej koalicji „antyterrorystycznej” wśród pakistańskiej opinii publicznej było masowe stosowanie dronów przez Siły Zbrojne USA do eliminowania osób podejrzanych o udział w organizacjach terrorystycznych. Przede wszystkim tego rodzaju działania powodowały nieuzasadnione straty wśród ludności cywilnej, gdyż domniemani lub faktyczni terroryści ukrywali się w pasztuńskich wioskach wśród ludności cywilnej. Nie były to bunkry (do których niszczenia były przystosowane rakiety Hellfire wystrzeliwane przez drony), ale domy zbudowane z cegły suszonej na słońcu lub wypalanej w prymitywnych piecach. Zatem atak na tak delikatną strukturę prowadził do nieuniknionych strat

wśród przygodnych osób, często kobiet i dzieci. Ponadto ataki przeprowadzano bez rozpoznania celu na ziemi, co prowadziło do licznych pomyłek (wśród ofiar nie było osób, które chciano w ten sposób „zlikwidować”). Z punktu widzenia wizerunkowego państwo pakistańskie i jego siły zbrojne były kompromitowane przez Amerykanów, gdyż „pozwalaly” one na zabijanie własnych obywateli przez urządzenia należące do innego państwa na własnym terytorium. Ta sytuacja była też co najmniej wątpliwa z prawnomiędzynarodowego punktu widzenia: nie ma żadnych dowodów na to, że władze Pakistanu wyrażały kiedykolwiek zgodę na tego rodzaju operacje na własnym terytorium. Oznacza to, że można uznać używanie dronów przez USA na terytorium Pakistanu za rażące naruszenie jego suwerenności (o ile nie wprost agresję zbrojną). Trudno zaś wymagać od przeciętnego obywatela, żeby rozumiał złożoność sytuacji międzynarodowej i praktyczny brak możliwości przeciwdziałania (czy to militarnego, czy choćby politycznego) takim praktykom. Każda przypadkowa ofiara cywilna powodowała liczne protesty nie tylko najbliższej rodziny, ale także „pakistańskiej ulicy” i przyczyniała się do wzrostu i tak silnych nastrojów antyamerykańskich. Podobny efekt propagandowy miało zabicie Osamy bin Ladena 2 maja 2011 r. przez żołnierzy amerykańskiej jednostki specjalnej Navy SEALs w leżącym blisko Islamabadu kurorcie Abbottabad. Zarówno wersja oficjalna (według której operacja odbyła się bez wiedzy władz i armii Pakistanu), jak i nieoficjalne (zakładające, że przynajmniej premier i prezydent byli poinformowani) kompromitowały władze cywilne i wojskowe w oczach własnych obywateli, w tym także tych, którzy byli dalecy od sympatii do fundamentalizmu islamskiego czy Al-Kaidy. Dowodziły bowiem, że USA w praktyce mogą robić na terytorium Pakistanu co uważają za właściwe, nie informując o tym/zmuszając do akceptacji władze państwowe. To wszystko miało poważny wpływ na rosnące niezadowolenie społeczne z biernej postawy zarówno pakistańskiej armii, jak zwłaszcza polityków głównych partii politycznych (Pakistańskiej Ligi Muzułmańskiej i Pakistańskiej Partii Ludowej). Dało to pole do działania dla populistycznej partii Tehreek-e-Insaf Imrana Khana (znanego dotąd jako kapitan drużyny krykieta – narodowego sportu Pakistanu – która w 1992 r. zdobyła tytuł mistrzów świata). Wypowiadał się on stanowczo przeciwko „tolerowaniu” naruszania suwerenności Pakistanu przez amerykańskie bezzałogowe statki powietrzne, a jego partia, mająca większość w parlamencie prowincji Chajber Pasztunchwa, przegłosowała nawet zakaz lotu dronów nad jej terytorium (co oczywiście nie miało ani prawnych, ani realnych skutków)¹⁶. Jednak zdecydowanie antyamerykańska retoryka (obok cichego poparcia ze strony armii) przyczyniła się do zwycięstwa PTI w wyborach ogólnokrajowych w 2018 r., w których wyniku Imran Khan został premierem Pakistanu. Niektórzy obywatele Pakistanu zarzucali USA także bezpośrednie ingerowanie w wewnętrzne sprawy państwa, wskazując na to, że to amerykańska dyplomacja zmusiła ostatniego (do tej pory) wojskowego dyktatora, gen. Perveza Musharrafę, do ustąpienia ze stanowiska prezydenta w 2008 r., skutecznie wspierając jego główną

¹⁶ *KP Assembly Unanimously Adopts Resolution against Drone Attacks*, [online] <https://www.geo.tv/latest/21752-kp-assembly-unanimously-adopts-resolution-against-drone-attacks#:~:text=KP%20Assembly%20unanimously%20adopts%20resolution%20against%20drone%20attacks,condemning%20US%20drone%20strikes%20on%20Pakistani%20tribal%20region,29%III%202023>.

przeciwniczkę Benazir Bhutto, a po jej tragicznej śmierci w zamachu terrorystycznym w 2007 r. jej męża, Asifa Ali Zardariego (późniejszego prezydenta państwa).

Zabicie Osamy bin Ladena było istotną datą w stosunkach pakistańsko-amerykańskich, gdyż symbolizowało faktyczny charakter dwustronnych relacji. Dla Amerykanów fakt ukrywania się najbardziej poszukiwanego terrorysty XXI w. na terytorium formalnie sojuszniczego państwa był wyraźnym dowodem nielojalności. Miejscowość Abbottabad jest popularnym kurortem górskim dla pakistańskich elit politycznych i wojskowych. Znajduje się tam również akademie wojskowa. Trudno sobie wyobrazić, żeby bin Laden mógł się tam ukrywać bez wiedzy Inter-Services Intelligence (uznawanej za jedną z najlepszych organizacji wywiadowczych Azji Południowej, będącej jednocześnie policją polityczną wojskowego reżimu i narzędziem w rękach armii, za pomocą którego kontrolowała i kontroluje ona cywilnych polityków w okresie rządów demokratycznych). Ówczesny prezydent USA Barack Obama wprost twierdził, że problemem nie jest dla niego Afganistan, ale Af-Pak (czyli Afganistan i Pakistan łącznie)¹⁷. Z kolei dla pakistańskich elit traktowanie terytorium ich państwa jako miejsca, gdzie swobodnie i bez jakichkolwiek ograniczeń mogą działać siły zbrojne obcego państwa, było poważnym ciosem prestiżowym godzącym w poczucie patriotyzmu i dumy narodowo-państwowej. Pomogło to zbudować pozycję na scenie politycznej nowej partii Tehreek-e-Insaf Pakistan, która jako jeden z głównych (obok reform gospodarczych i walki z korupcją) celów działania przedstawiała wydostanie się z amerykańskiej strefy wpływów i przejście na pozycję niezaangażowania. W praktyce oznacza to, że lata 2018-2022, kiedy premierem był Imran Khan z PTI, były okresem stopniowego zrywania więzów polityczno-militarnych ze Stanami Zjednoczonymi.

Powstała w ten sposób próżnię wypełniły Chiny. Rząd w Pekinie od zakończenia zimnej wojny sprzeciwia się jednoblokowemu modelowi ładu międzynarodowego, opartego na hegemonii USA. Istotnym czynnikiem zwiększającym możliwości ekspansji Chin w państwach rozwijających się (do których należy także Pakistan) jest budowa kontaktów z nimi na fundamentach ekonomicznych lub ekonomiczno-militarnych, bez promowania „chińskiego modelu ustrojowego”. Tym różni się od USA, które formalnie starają się wykorzystywać udzielaną pomoc rozwojową i militarną do promowania wartości demokratycznych, które nie są uważane za istotne w państwach „biednego południa”. Pakistan stał się swoistym „oknem wystawowym”, mającym reklamować korzyści płynące ze współpracy z ChRL. Podstawą dla pogłębienia bilateralnych relacji stały się doświadczenia historyczne: współpraca gospodarczo-wojskowa trwająca nieprzerwanie od 1963 r. W oficjalnych wystąpieniach polityków i tytułach prasowych używa się określenia *all-weather friends*, odwołującego się zarówno do początków współpracy (kiedy to komunistyczne Chiny były beneficjentem pakistańskiej pomocy żywnościowej), jak i jej kolejnych etapów (od politycznego wsparcia Pekinu dla Islamabadu w wojnach z Indiami po współpracę w rozwoju sektora przemysłu obronnego).

¹⁷ *Obama's Afghanistan-Pakistan Strategy: 'A Reasonable First Step'*, [online] <https://www.cfr.org/interview/obamas-afghanistan-pakistan-strategy-reasonable-first-step>, 29 III 2023.

Używane jest też określenie *braterstwo*¹⁸. Niewątpliwie czynnikiem zbliżającym obydwa państwa jest też wrogi lub co najmniej (w przypadku Chin) podejrzliwy stosunek do Indii. W planach Pekinu porty pakistańskie są istotnym elementem tzw. strategii sznura pereł, której celem jest zdobycie ważnych baz morskich w państwach położonych blisko Indii: w Pakistanie, na Sri Lance i w Bangladeszu, a w przyszłości być może także i na Malediwach¹⁹. Ma ona ograniczyć lub uniemożliwić realizację indyjskich ambicji budowy regionalnego mocarstwa także w wymiarze morskim. Nie bez znaczenia jest też podtrzymywanie konfliktu indyjsko-pakistańskiego w taki sposób, żeby rząd w Delhi był zmuszony dyslokować znaczną część swoich sił zbrojnych w Kaszmirze i przy granicy z Pakistanem, co zmniejsza poczucie zagrożenia ewentualną wojną (z kolei grożąc Indiom tym, że ewentualny konflikt zbrojny z Chinami będzie dla nich oznaczać także wojnę z Pakistanem). Ten tradycyjny paradygmat geopolityczny został w XXI w. wzbogacony o dodatkowy filar: gospodarczy. Kolejne rządy ChRL dążą do realizacji ambitnego projektu ekspansji gospodarczej na rynki europejskie pod nazwą „One Belt one Road”, znany również jako „Nowy Jedwabny Szlak”. Pakistan jest jego istotnym elementem, jednocześnie najprostszym w realizacji. Uzyskanie szybkiego połączenia chińskiej prowincji Ujgur-Xinjiang z pakistańskim portem w Gwadar skróciłoby znacznie czas i koszty transportu chińskich towarów na rynki europejskie i światowe. Ułatwiłoby także transport importowanych surowców strategicznych, a zwłaszcza paliw z państw Zatoki Perskiej.

Inwestycje w Pakistanie mają też znaczący wymiar propagandowy. Chodzi tu szczególnie o projekt CPEC (China – Pakistan Economic Corridor). W jego ramach chińscy inwestorzy pomogli wybudować nowoczesną sieć autostrad łączącą stolice poszczególnych prowincji Pakistanu, a także zmodernizować istniejącą od czasów kolonialnych sieć kolejową, która do tej pory daleka była od standardów światowych XXI w. W ten sposób zmniejszył się czas podróżowania drogą lądową, a co za tym idzie – także tranzytu towarów z Chin oraz surowców z Zatoki Perskiej. Elementem projektu CPEC są też poważne inwestycje Pekinu w pakistański sektor energetyczny. Islamabad notuje od wielu lat wysoki jak na warunki państwa rozwijającego się wzrost gospodarczy (spowodowany skutkami komplikowania się relacji z USA), co generuje znaczny wzrost popytu na energię elektryczną oraz paliwa. Także wzrost poziomu życia Pakistańczyków przyczynia się do wzrostu konsumpcji prądu (upowszechniają się urządzenia elektryczne, a ciężki, upalny i wilgotny klimat powoduje, że urządzenia klimatyczne i wentylacyjne stają się artykułami pierwszej potrzeby nie tylko dla przedstawicieli klasy średniej). Podnoszony jest również argument ekologiczny: energochłonny przemysł i transport przyczyniają się do skokowego wzrostu emisji CO₂, co czyni warunki życia w pakistańskich miastach bardzo uciążliwymi. Dlatego rozbudowa elektrowni staje się dla Pakistanu koniecznością, a dla Chin sektorem gospodarki, w który można inwestować, budując

¹⁸ C. Desheng, *China, Pakistan to Strengthen Their High-Quality Cooperation*, [online] <https://www.chinadaily.com.cn/a/202211/03/WS6362f2b1a310fd2b29e7ff32.html>, 29 III 2023.

¹⁹ *China's String of Pearls Strategy*, [online] <https://www.china-briefing.com/news/china%E2%80%99s-string-of-pearls-strategy/>, 29 III 2023.

jednocześnie zależność od ich technologii. Spółki chińskie (tak należące do państwa banki, jak i przedsiębiorstwa prywatne) budują zarówno nowe bloki energetyczne w elektrowniach nuklearnych, jak i elektrownie konwencjonalne (zasilane występującym w Pakistanie węglem brunatnym lub pochodzącym w większości z importu gazem ziemnym), a także elektrownie oparte na źródłach odnawialnych. Wysoki wskaźnik solarizacji sprzyja budowie elektrowni słonecznych, czego przykładem może być sfinansowana przez Chiny druga co do wielkości tego typu inwestycja Quaid-e-Azam Solar Park²⁰. Powstają także liczne elektrownie wodne wykorzystujące zasoby wodne oraz położenie geograficzne państwa (różnice poziomów między oceanem a najwyższymi na świecie górami: Himalajami i Karakorum)²¹. Te ostatnie inwestycje stanowią potencjalne źródło kryzysu w relacjach z Indiami, gdyż zasoby wodne subkontynentu indyjskiego, podzielone na mocy umów międzynarodowych, nie są wystarczające do tego, by jednocześnie zapewnić wodę do nawadniania pól uprawnych i służyć jako źródło energii. Zwłaszcza że jednym z objawów zmian klimatycznych na Ziemi jest topnienie lodowców górskich, które zasilają źródła największych rzek subkontynentu²². Deficyt wody może stać się jedną z przyczyn kolejnego konfliktu między Indiami a Pakistanem, w który tym razem będzie zaangażowany Pekin, jako państwo udziałowiec elektrowni wodnych Islamabadu.

Pojawia się też kwestia uzależniania Pakistanu od Chin. Jednym z warunków, jakie stawiają chińscy inwestorzy, jest przekazywanie terenów pod inwestycje na własność powstających spółek (z większością kapitału chińskiego) bądź zabezpieczanie nimi ewentualnych roszczeń z tytułu niespłacania kredytów. To zaś oznacza, że w przypadku poważnego kryzysu gospodarczego Pakistan utraciłby nie tylko kontrolę nad swoją infrastrukturą krytyczną, ale także nad newralgicznymi częściami terytorium państwowego. Próba nacjonalizacji tych zasobów groziłaby zaś poważnym konfliktem z dotychczasowym strategicznym sojusznikiem. Nie bez znaczenia jest budowa chińskiej *soft power* w pakistańskim społeczeństwie. Inwestycjom, o których mowa była wcześniej, towarzyszą programy współpracy naukowej, nie tylko w naukach ścisłych i technicznych, ale także społecznych. Pakistańscy studenci często podejmują studia w chińskich uniwersytetach, a badacze – zdobywają tam stopnie naukowe. Chińscy uczeni są recenzentami pakistańskich rozpraw doktorskich i członkami rad naukowych czasopism i stowarzyszeń. W ten sposób w elicie pakistańskiej powstaje silne lobby chińskie. Podobny cel ma współpraca pomiędzy siłami zbrojnymi, która dotyczy nie tylko wspólnych manewrów wojskowych, ale także uczestnictwa Pakistańczyków w szkoleniach na różnym etapie. Specyficznym doświadczeniem dla współpracy chińsko-pakistańskiej, przyczyniającym się do prowadzenia polityki wizerunkowej, był okres pandemii COVID-19. Na pierwszym jej etapie Pakistan przekazał Chinom pomoc humanitarną

²⁰ *Quaid-e-Azam Solar Power*, [online] <https://www.qasolar.com/>, 29 III 2023.

²¹ K. Houreld, *China and Pakistan Launch Economic Corridor Plan Worth \$46 Billion*, [online] <http://www.reuters.com/article/pakistan-china-idUSL4N0XH1P420150420>, 29 III 2023.

²² *Global Warming in Pakistan*, [online] <https://www.pakistantoday.com.pk/2021/11/01/global-warming-in-pakistan/>, 29 III 2023.

w postaci maseczek i odzieży ochronnej oraz środków opatrunkowych. W późniejszym okresie to Chiny podarowały Pakistanowi szczepionki oraz licencje na produkcję wyrobów koncernu Sinovac. Należy też wspomnieć, że wśród pierwszych zagranicznych ofiar pandemii byli pakistańscy studenci uniwersytetu w Wuhan. Zostali oni objęci i opieką, i... przepisami kwarantanny, gdyż Pakistan nie zdecydował się na ich repatriację w obawie przed rozprzestrzenieniem choroby. W mediach wykazywano jednak, że przyczyną pozostania studentów w Chinach było ich objęcie tam profesjonalną opieką.

Należy zauważyć, że chińska aktywność gospodarcza nie jest w Pakistanie przyjmowana całkowicie bezkrytycznie. Główne zarzuty dotyczą wspomnianych wcześniej żądań zabezpieczenia interesów chińskich poprzez przekazywanie nieruchomości pod inwestycje lub zastaw. Krytyczne wobec rosnącej obecności Chin i ich kapitału są też środowiska fundamentalistyczne, które potępiają politykę Pekinu wobec prześladowanej muzułmańskiej ludności ujgurskiej w Xinjiangu. Wskazują one na to, że rząd w Islamabadzie, który przy innych okazjach tyle mówi o solidarności państw muzułmańskich, zachowuje całkowitą obojętność wobec wspomnianych prześladowań zarówno podczas bilateralnych rozmów z Pekinem, jak i na forach organizacji międzynarodowych²³. Radykalowie islamscy przeprowadzili nawet kilka zamachów terrorystycznych, których ofiarami padali chińscy specjaliści pracujący w Pakistanie. Innym środowiskiem krytycznym wobec współpracy z Chinami, są separatyści z Beludżystanu, jednak ich postulaty nie są wymierzone w sam fakt pojawienia się inwestorów z Państwa Środka, ale w politykę redystrybucji zysków przez rząd w Islamabadzie. Mieszkańcy tej najbiedniejszej pakistańskiej prowincji chcieliby, żeby większość wpływów z podatków i opłat pobieranych z portu w Gwadar oraz z ewentualnych rurociągów gazowych z Iranu do Chin pozostała w prowincji i została wydatkowana na cele rozwojowe²⁴. Nie chce się na to zgodzić lobby przemysłowe, pochodzące w większości z Pendżabu, które jest oczywiście zainteresowane uzyskaniem zwolnień podatkowych, by zyski móc wytransferować do swoich siedzib lub za granicę (do banków w Dubaju). W mediach pojawiły się także doniesienia, że jedną z przyczyn upadku rządu Imrana Khana w 2022 r. było działanie wywiadu/lobby amerykańskiego, które zastąpiło prochińskiego premiera bardziej przyjaznym Waszyngtonowi politykiem. Oczywiście trudno jest zweryfikować te „rewelacje”, jednak z pewnością są one elementem kampanii przed planowanymi na 2024 r. wyborami parlamentarnymi. Podnoszenie kwestii udziału USA w manipulowaniu pakistańską sceną polityczną dowodzi jedynie tego, jak silne są nastroje antyamerykańskie wśród wyborców, skoro „ktoś” stara się je wykorzystać.

²³ *Pakistan's Khan Backs China on Uighurs, Praises One-Party System*, [online] <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/2/pakistan-imran-khan-china-uighurs>, 29 III 2023.

²⁴ F. Grare, *Corridor to Nowhere: The Gwadar Protests and the Pakistan-China Relationship*, [online] <https://ecfr.eu/article/corridor-to-nowhere-the-gwadar-protests-and-the-pakistan-china-relationship/>, 29 III 2023.

PAKISTAN WOBEC ROSYJSKIEJ AGRESJI NA UKRAINĘ

Narastający konflikt między Pekinem a Waszyngtonem doprowadził Pakistan do bardzo skomplikowanej sytuacji: jego dotychczasowi sojusznicy stali się przeciwnikami (a według niektórych badaczy wrogami, jeśli nie już teraz, to w przyszłości). Kolejne rządy w Islamabadzie próbowały odnaleźć się w tej nowej, nieznanej sobie sytuacji. Rząd Imrana Khana starał się grać kartą antyamerykanizmu, żeby mobilizować swoich wyborców. To skłoniło premiera do podjęcia dość niespotykanego w historii tego państwa kroku: premier złożył w wizytę w Moskwie, gdzie 24 lutego 2022 r. spotkał się z prezydentem Władimirem Putinem. Wydarzyło się to dokładnie w czasie rozpoczęcia rosyjskiej agresji na Ukrainę²⁵. Ostatnie spotkanie na tak wysokim szczeblu miało miejsce w latach 50., przed przystąpieniem Pakistanu do prozachodnich bloków polityczno-wojskowych²⁶. Kolejne dekady zimnej wojny były okresem wzajemnej wrogości, której apogeum nastąpiło w latach 80., w czasie sowieckiej inwazji na Afganistan. Rząd Imrana Khana starał się doprowadzić do poprawy wzajemnych stosunków, co zdawało mu się udawać. Podpisano szereg umów dotyczących zakupu gazu z Rosji, a także rosyjskich technologii wojskowych. Kolejnym ważnym polem współpracy jest zwalczanie terroryzmu międzynarodowego, a w szczególności tego inspirowanego fundamentalizmem islamskim, stanowiącym zagrożenie zarówno dla modernistycznych rządów w Islamabadzie, jak i dla Federacji Rosyjskiej. Istotne jest także współdziałanie w zakresie zwalczania przemytu narkotyków. Pakistan spłacił także zadłużenie wobec rosyjskich podmiotów gospodarczych, które sięgało blisko 93 mln dolarów (suma nie wydaje się duża, ale była poważną przeszkodą formalną dla budowy relacji handlowych)²⁷. Wiele wskazuje na to, że do zbliżenia Pakistanu z Federacją Rosyjską doszło za inspiracją Pekinu, gdyż w kluczowym dokumencie strategicznym Kremla, Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, nazwa Pakistan nie pojawia się ani razu²⁸.

Do 2014 r. Pakistan importował pewne ilości sprzętu wojskowego z Ukrainy²⁹. Była to głównie broń krótka, ale także czołgi i podzespoły do ich produkcji, a także silniki lotnicze do powstających w kooperacji z Pekinem samolotów JF-17. Jednak rosyjska agresja na wschodnie obszary przemysłowe Ukrainy spowodowała, że Kijów nie był w stanie wyprodukować potrzebnych Pakistanowi podzespołów ani nawet serwisować zakupionych wcześniej czołgów T-80U. Z kolei podobne produkty zaoferowała Rosja.

²⁵ C.R. Mohan, *Imran Khan Goes to Moscow as Pakistan Romances Russia*, [online] <https://foreignpolicy.com/2022/02/23/imran-khan-pakistan-russia-putin-india-geopolitics/>, 29 III 2023.

²⁶ U.S.S.R.: *PRESIDENT AYUB KHAN IN MOSCOW (1965)*, <https://www.britishpathe.com/asset/126247/>, 29 III 2023.

²⁷ M. Sarmad Zia, *The Truth About Pakistan-Russia Ties*, [online] <https://thediplomat.com/2023/09/the-truth-about-pakistan-russia-ties/>, 22 V 2024.

²⁸ *The Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation*, [online] https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1860586/, 22 V 2024.

²⁹ I. Ponomarenko, *Ukraine-Pakistan Arms Trade Is Decent but Can Be Better*, [online] <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/ukraine-pakistan-arms-trade-is-decent-but-can-be-better.html>, 29 III 2023.

Ograniczenia importowe, związane z rozluźnieniem relacji z USA, spowodowały, że Pakistan został niejako zmuszony do poszukiwania innych źródeł zakupu takich elementów uzbrojenia, jak śmigłowce szturmowe lub podzespoły do śmigłowców transportowych. Rosyjska agresja na Ukrainę w lutym 2022 r. pozornie wydawała się nie dotyczyć Pakistanu. Jednak okazało się, że oznacza ona poważne utrudnienia w dostępie do sprzętu wojskowego i do części zamiennych. W miarę przedłużania się wojny zarówno Ukraina, jak i Rosja przestawały być wiarygodnymi partnerami eksportowymi, gdyż ich przemysł wojskowy musiał się skupić na zaspokojeniu własnych potrzeb (lub został zniszczony / poważnie uszkodzony, jak w przypadku Ukrainy). Oznacza to, że dopóki trwa wojna na Ukrainie, Pakistan nie będzie mógł liczyć na żadne zakupy broni i sprzętu ani od Kijowa, ani od Moskwy.

Jeszcze poważniejsze konsekwencje dla pakistańskiej gospodarki miał i ma kryzys paliwowy wywołany przez wojnę. Z jednej strony Rosja w reakcji na embargo nałożone przez USA i UE starała się zmusić swoich kontrahentów do wnoszenia opłat za sprzedawane surowce w rublach. Z drugiej strony zwiększenie się popytu na gaz i ropę naftową spowodował drastyczny wzrost cen tych surowców na rynkach światowych, co boleśnie odczuły nawet gospodarki państw wysoko rozwiniętych, a cóż dopiero państwo rozwijające się, jakim jest Pakistan. W tej sytuacji rząd Imrana Khana zdecydował się na zaakceptowanie warunków narzuconych przez Rosję i zakup ropy i gazu za ruble, po cenie znacznie niższej od rynkowej³⁰. Szło za tym zachowanie „przyjaznej neutralności” względem Rosji w jej wojnie z Ukrainą, które manifestowało się wstrzymywaniem się przez Pakistan od głosu podczas głosowań nad wymierzonymi w Rosję rezolucjami Zgromadzenia Ogólnego ONZ³¹. Innym przykładem był udział przedstawicieli Pakistanu w szycie Szanghajskiej Organizacji Współpracy, pomimo obecności na nim przedstawiciela Rosji. Zmiana rządu nie spowodowała znaczącej zmiany polityki w tym względzie. Premier Shehbaz Sharif uzasadnia „neutralność” skomplikowaną sytuacją gospodarczą państwa. Jednocześnie szef rządu wskazuje, że jego państwu zależy na utrzymywaniu dobrych stosunków z USA. W tych okolicznościach na miano rewelacji zasługują potwierdzone w kilku źródłach informacje, że Pakistan dostarcza amunicję artyleryjską (gotowe pociski, a także spłonki i zapalniki) dla sił zbrojnych Ukrainy³².

Trudno jest jednoznacznie ocenić, na ile próba współpracy z obydwoma stronami konfliktu (zakup surowców w Rosji i dostawa amunicji dla Ukrainy) jest docelowym wyborem rządu Pakistanu, a na ile wynika z kruchości koalicji rządowej (PLM rządu dzięki głosom posłów, którzy opuścili skład klubu parlamentarnego jego poprzednika – Imrana Khana). Współpraca wojskowa Ukrainy i Pakistanu ma już dość długą tradycję. Według Sztokholmskiego Instytutu Badań nad Pokojem (SIPRI) jeszcze

³⁰ U. Jamal, *Pakistan Pursues Oil Deal With Russia*, [online] <https://thediplomat.com/2023/01/pakistan-pursues-oil-deal-with-russia/>, 29 III 2023.

³¹ Pakistan Abstains from UN Vote on Ukraine War, [online] <https://www.nation.com.pk/25-Feb-2023/pakistan-abstains-from-un-vote-on-ukraine-war>, 29 III 2023.

³² D.R. Chaudhury, *Pakistan an Alleged Air Bridge for Arms Supply to Kyiv*, [online] <https://economictimes.indiatimes.com/news/india/pakistan-an-alleged-air-bridge-for-arms-supply-to-kyiv/article-show/93668823.cms>, 29 III 2023.

w 2012 r. do Islamabadu wyeksportowano 7 tys. pistoletów i rewolwerów (podobne ilości w poprzednich latach), w 2012 – jeden samolot L-39, w 2009 – jeden Il-78m, a łączna wartość ukraińskiego eksportu do Pakistanu sięgała 1,6 mld dolarów³³. Pod koniec lat 90. Islamabad zakupił na Ukrainie 320 czołgów T-80UD wartych wówczas 650 mln USD, co zdaniem „Kyiv Post” miało *uratować fabrykę w Charkowie Mahysze-wie*³⁴. W późniejszych latach czołgi te były również remontowane w tych zakładach. Według tego samego źródła Ukraina dostarczała również silniki 6TD-1 i 6TD-2, które posłużyły jako jednostki napędowe dla „flagowego” czołgu pakistańskiego MBT-2000 Al-Khalid. Zakłady w Mikołajowie przeprowadzały również remonty czterech posiadanych przez Pakistan samolotów Il-78 (w tym jednego tankowca, przystosowanego do uzupełniania paliwa podczas lotu). Jeszcze w 2021 r. strona ukraińska liczyła na sprzedaż do Pakistanu kolejnych czołgów, tym razem słynnych Oplot, a także pocisków przeciwpancernych Korsar i Skif, oraz transporterów BTR-4E. Pakistan znajdował się w wymienionym okresie na czwartym miejscu pod względem odbiorców ukraińskiej broni i amunicji³⁵.

Wybory parlamentarne w Pakistanie w 2024 r. nie doprowadziły do zmiany rządzącej koalicji. Jednak można obserwować pewną zmianę w wektorach polityki międzynarodowej. Jej wyrazem może być intensyfikacja kontaktów dyplomatycznych na średnim szczeblu z Federacją Rosyjską. W lutym 2024 r. doszło do spotkania na szczeblu ministrów w ramach 14 Pakistańsko-Rosyjskiej Grupy Konsultacyjnej do spraw Stabilności Strategicznej. Jakkolwiek nie zawarto wówczas żadnych porozumień, to spotkanie przebiegło w przyjaznej atmosferze³⁶. 21 maja 2024 r., w ramach spotkania ministrów spraw zagranicznych państw członków Szanghajszej Organizacji Współpracy, doszło do oficjalnego spotkania delegacji pakistańskiej i rosyjskiej. Strona pakistańska pogratulowała Władimirowi Putinowi wygranej w wyborach prezydenckich, co stoi w wyraźnej sprzeczności do stanowiska, jakie w tej sprawie prezentują USA oraz większość państw Zachodu. Wyrażono również wzrost zbieżności stanowisk w ocenie aktualnej sytuacji międzynarodowej. Zaplanowano kolejne spotkanie na szczeblu komisji międzyrządowej, do którego ma dojść w 2024 r. w Moskwie³⁷. Jest to kolejny sygnał, że Islamabad nie zamierza uczestniczyć w preferowanej przez Zachód izolacji międzynarodowej Kremla. Jeszcze w lutym 2024 r. szef senackiej komisji obrony Mushahid Hussain podczas wizyty w Moskwie zadeklarował zainteresowanie przystąpieniem Pakistanu do BRICS, wskazując, że aplikacja do organizacji może zostać złożona już w bieżącym

³³ *National Reports: Ukraine*, [online] <https://www.sipri.org/databases/national-reports/Ukraine>, 29 III 2023.

³⁴ I. Ponomarenko, *Ukraine-Pakistan Arms Trade...*

³⁵ *Tamże*.

³⁶ *14th Meeting of the Pakistan-Russia Consultative Group on Strategic Stability Held*, [online] <https://www.newswire.com.pk/2024/02/08/russia-44/>, 22 V 2024.

³⁷ *Pakistan, Russia Agree to Enhance Bilateral Cooperation*, [online] <https://www.radio.gov.pk/21-05-2024/pakistan-russia-agree-to-enhance-bilateral-ties-through-regular-meetings>, 22 V 2024.

roku, gdy to Rosja przewodniczy pracom organizacji³⁸. Oznacza to zdecydowane odejście od prowadzonej w poprzedniej kadencji polityki balansowania dystansu pomiędzy stronami wojny na Ukrainie i przyjęcie orientacji politycznej na Rosję. Reakcja USA na ostatnie ożywienie aktywności dyplomatycznej na linii Islamabad – Moskwa nie jest jeszcze oficjalnie znana. Można natomiast zauważyć zbieżność obecnych działań pakietańskiej dyplomacji z aktualnie realizowaną polityką Pekinu, której wyrazem było majowe spotkanie na szczycie pomiędzy prezydentami Xi i Putinem³⁹.

KONKLUZJE

Obecna sytuacja Pakistanu jest bardzo skomplikowana. Przez większość swego istnienia państwo to było bliskim sojusznikiem Stanów Zjednoczonych. Jednak ostatnia dekada jest okresem zmiany tego paradygmatu. Przez blisko pół wieku udawało się rządowi w Islamabadzie skutecznie współpracować jednocześnie z Waszyngtonem i Pekinem, wykorzystując fakt, że obydwa te państwa, mimo różnic ideologicznych, łączył wrogi stosunek do Związku Sowieckiego. Pekin nie był wówczas na tyle silny, by odgrywać rolę samodzielnego mocarstwa globalnego. Stanowił jednocześnie wystarczającą potęgę, by współpraca z nim odgrywała pozytywną rolę w budowie sojuszu antyindyjskiego. Wzrost pozycji międzynarodowej Chin, zwłaszcza zajęcie miejsca drugiej (a według niektórych analityków – pierwszej) potęgi gospodarczej świata oraz globalne ambicje mocarstwowe tego państwa spowodowały, że konflikt z nie tak dawno jeszcze jedynym supermocarstwem staje się nieunikniony. W ten sposób dotychczasowa polityka Pakistanu, polegająca na bliskiej, przyjaznej współpracy z obydwojma mocarstwami przestaje być możliwa. Jest to dla Islamabadu najgorszy z możliwych scenariuszy (oczywiście poza otwartym konfliktem zbrojnym między Pekinem a Waszyngtonem). Z jednej strony zależność gospodarcza od Chin uniemożliwia gwałtowne zerwanie obecnych relacji. Z drugiej strony w razie poważnego zaostrzenia relacji Pekinu z Waszyngtonem i objęcia amerykańskimi sankcjami gospodarczymi sojuszników Chin słaba gospodarka Pakistanu będzie narażona na bolesne konsekwencje. Niepokojącą perspektywą jest dla Islamabadu możliwość zbliżenia pomiędzy USA a Indiami. Stany Zjednoczone starają się zbudować szeroką koalicję państw azjatyckich, która będzie blokować ekspansję chińską, szczególnie w Azji Południowo-Wschodniej, w strategicznym regionie Morza Południowochińskiego. Indyjska marynarka wojenna byłaby znaczącym wzmocnieniem potencjału takiego antychińskiego bloku, obniżając jednocześnie koszty utrzymania równowagi sił w tym regionie. Współpraca z Waszyngtonem dałaby także New Delhi dostęp do nowoczesnych technologii militarnych. Do tej pory Indie ściśle współpracowały z Rosją, jednak obecny premier Narendra Modi kieruje się bardziej

³⁸ Sh. Sarkar, *Pakistan Could Join BRICS in 2024 with Russia's Backing, Senator Claims during Moscow Trip*, [online] <https://www.news18.com/world/pakistan-could-join-brics-in-2024-with-russias-backing-senator-claims-ahead-of-moscow-trip-8784524.html>, 22 V 2024.

³⁹ Ch. Maynes, J. Ruwitch, *Putin and Xi Further Their Embrace to Defy U.S.-Led Pressure*, [online] <https://www.npr.org/2024/05/17/1252069230/russia-putin-xi-china-visit>, 22 V 2024.

realizmem politycznym niż historycznym sentymentem. Co prawda, podobnie jak Pakistan, Indie konsekwentnie wstrzymują się od głosu podczas głosowań nad sankcjami międzynarodowymi na Rosję, jednak wobec trwałego zagrożenia chińskiego i w perspektywie osłabienia pozycji Moskwy w czasie i po wojnie na Ukrainie USA staną się ich naturalnym sojusznikiem w konflikcie z Chinami. Akceptacja regionalnej, azjatyckiej hegemonii Pekinu przez New Delhi jest raczej mało prawdopodobna, uwzględniając mocarstwowe ambicje Indii (niezależnie od tego, która z partii politycznych w nich aktualnie rządzi). Pogłębianie współpracy amerykańsko-indyjskiej pozostawi Pakistan w sytuacji bezalternatywnej. Lata budowy świadomości zagrożenia ze strony większego, wschodniego sąsiada wykluczają możliwość dokonania radykalnej zmiany sojuszy i zawarcie trwałego porozumienia z Indiami. Bliskie relacje USA z największym wrogiem Pakistanu jeszcze silniej wpłyną na wzrost antyamerykańskich nastrojów. To zaś naturalnie będzie spychać Islamabad w bezalternatywny sojusz z ChRL. Jeśli natomiast przebieg wojny na Ukrainie zniechęci Pekin do prowadzenia ekspansjonistycznej polityki w Azji, to dla Pakistanu możliwość utrzymania przyjaznych, choć już zapewne nie sojuszniczych relacji z USA. Tu władza polityczna będzie mogła, tak jak do tej pory, nie liczyć się z nastrojami większości społeczeństwa, kierując się interesem strategicznym. Utrzymaniu relacji z Waszyngtonem prawdopodobnie ma służyć przekazywanie amunicji dla walczącej Ukrainy. Jest to element lawirowania pomiędzy dwoma ośrodkami międzynarodowymi: Pekinem a Waszyngtonem w ten sposób, by minimalizować straty, jakie dla Pakistanu wynikają z konfliktu między nimi. Należy również zwrócić uwagę na wzrost znaczenia lobby prorosyjskiego w Pakistanie. Wskazuje ono na potencjalne korzyści, wynikające z powstawania nowego porządku światowego, który według jego przedstawicieli ma się opierać na sojuszu państw rozwijających się z Rosją i Chinami, będącym skuteczną przeciwwagą dla świata zachodniego. Zwolennicy tego kierunku w artykułach w opiniotwórczych tytułach prasowych przedstawiają scenariusz, w którym Pakistan mający dostęp do tanich surowców energetycznych z Rosji, będzie liczącym się eksporterem wyrobów przemysłu metalurgicznego do Europy, która na skutek restrykcyjnej polityki ekologicznej praktycznie likwiduje własne hutnictwo, uzależniając się od importu. Wyrażają także nadzieję na napływ inwestycji chińskich i rosyjskich, które przyczynią się do modernizacji pakistańskiej gospodarki⁴⁰. Tego rodzaju argumenty mają szansę trafić na podatny grunt w antyamerykańskiej części pakistańskich elit, choć nie do końca są one uzasadnione, biorąc pod uwagę kurczenie się rosyjskiej gospodarki na skutek międzynarodowych sankcji.

Pakistan nie jest poważnym graczem w polityce światowej (oczywiście poza regionem Azji Południowej i do pewnego stopnia Azji Centralnej) z uwagi na niewielki potencjał ekonomiczny. Z jednej strony nie można uznać zaangażowania pakistańskiego (formalnie: sektora prywatnego) we wsparcie dla walczącej Ukrainy za znaczące/mające wpływ na przebieg i zakończenie konfliktu. Z drugiej strony aktywna współpraca z Federacją Rosyjską również z punktu widzenia przebiegu wojny na Ukrainie także ma

⁴⁰ J.A. Jilani, *Ukraine War: Threats and Opportunities for Pakistan*, [online] <https://www.dawn.com/authors/10008/jalil-abbas-jilani>, 29 III 2023

znaczenie marginalne. Jednak zacieśnianie przez Islamabad relacji dyplomatycznych i ekonomicznych z Kremlm ma istotne znaczenie w wymiarze geopolitycznym i propagandowym. Dla Pakistanu oznacza ono historyczną zmianę „zaangażowania” z bloku zachodniego (którego członkiem formalnie lub nieformalnie Pakistan był praktycznie od początku istnienia aż do pierwszych lat XXI w.) na nowo tworzący się/formalizujący się blok, którego rzeczywistym liderem są Chiny (blok ten „materializuje się” zarówno poprzez Szanghajską Organizację współpracy, jak zwłaszcza grupa BRICS). Formalne dołączenie do niego państwa posiadającego broń nuklearną, jakim jest Pakistan, będzie miało poważne znaczenie propagandowe, zwiększające jego „atrakcyjność” dla kolejnych państw rozwijających się, o wpływy w których (a także, a może zwłaszcza o znajdujące się tam zasoby naturalne) Chiny i ich sojusznicy konkurują ze Stanami Zjednoczonymi i państwami UE.

Obecna sytuacja daje pewne szanse dla europejskich inwestorów. Pakistan jest państwem taniej siły roboczej, wyłączonym z ograniczeń związanych z emisjami CO₂. Jego armia potrzebuje nowoczesnego sprzętu wojskowego, w tym i tego, który jest produkowany w Polsce. Obawa przed ekspansją Indii (bez względu na to, czy zasadna czy też nie) wymusza na kolejnych rządach utrzymywanie jak najnowocześniejszej armii, na jaką to państwo stać (często kosztem wydatków na obiektywnie ważniejsze cele rozwojowe). Jak długo Islamabad nie jest objęty międzynarodowymi sankcjami, daje to możliwość zawierania kontraktów eksportowych. Podobnie wojna na Ukrainie spowodowała, że z rynku zniknął ważny dla Islamabadu partner potrzebny do serwisowania czołgów proveniencji sowieckiej oraz zakupionych pod koniec lat 90. od Kijowa. Do niedawna panowało przeświadczenie, że współpraca z Pakistanem zamknie dla nas możliwość zawierania kontaktów z Indiami. Obecnie jednak New Delhi ma wybór między produktami rosyjskimi, a (od niedawna) także amerykańskimi. Zatem rozważenie kierunku pakistańskiego dla europejskiego eksportu militarnego jest warte uwagi.

BIBLIOGRAFIA

- 14th Meeting of the Pakistan-Russia Consultative Group on Strategic Stability Held, [online] <https://www.newswire.com.pk/2024/02/08/russia-44/>, 22 V 2024.
- Amin S.M., *Pakistan's Foreign Policy. A Reappraisal*, New York 2001.
- Bielokrienickij W.J., Moskalenko W.N., *История стран Востока. XX век*, Москва 2008.
- Chaudhri M.A., *Pakistan and the Regional Pacts*, Karachi 1988.
- Chaudhury D.R., *Pakistan an Alleged Air Bridge for Arms Supply to Kyiv*, [online] <https://economictimes.indiatimes.com/news/india/pakistan-an-alleged-air-bridge-for-arms-supply-to-kyiv/articleshow/93668823.cms>, 29 III 2023.
- China's String of Pearls Strategy, [online] <https://www.china-briefing.com/news/china%E2%80%99s-string-of-pearls-strategy/>, 29 III 2023.
- Desheng C., *China, Pakistan to Strengthen Their High-Quality Cooperation*, [online] <https://www.chinadaily.com.cn/a/202211/03/WS6362f2b1a310fd2b29e7ff32.html>, 29 III 2023.

- Global Warming in Pakistan*, [online] <https://www.pakistantoday.com.pk/2021/11/01/global-warming-in-pakistan/>, 29 III 2023.
- Grare F., *Corridor to Nowhere: The Gwadar Protests and the Pakistan-China Relationship*, [online] <https://ecfr.eu/article/corridor-to-nowhere-the-gwadar-protests-and-the-pakistan-china-relationship/>, 29 III 2023.
- Hourelid, *China and Pakistan Launch Economic Corridor Plan Worth \$46 Billion*, [online] <http://www.reuters.com/article/pakistan-china-idUSL4N0XH1P420150420>, 29 III 2023.
- Hussain A., *Pakistan: It's Ideology and Foreign Policy*, London 1966.
- Hussain I., *Kashmir Dispute: An International Law Perspective*, Islamabad 2000.
- „International Legal Materials” 1963, vol. 2, no. 3, s. 541-542.
- Jamal U., *Pakistan Pursues Oil Deal with Russia*, [online] <https://thediplomat.com/2023/01/pakistan-pursues-oil-deal-with-russia/>, 29 III 2023.
- Jilani J.A., *Ukraine War: Threats and Opportunities for Pakistan*, [online] <https://www.dawn.com/authors/10008/jalil-abbas-jilani>, 29 III 2023/05/17/1252069230/russia-putin-xi-china-visit, 22 V 2024.
- Jones B., *Pakistan*, New Heaven 2002.
- KP Assembly Unanimously Adopts Resolution against Drone Attacks*, [online] <https://www.geo.tv/latest/21752-kp-assembly-unanimously-adopts-resolution-against-drone-attacks#:~:text=KP%20Assembly%20unanimously%20adopts%20resolution%20against%20drone%20attacks,condemning%20US%20drone%20strikes%20on%20Pakistani%20tribal%20region>, 29 III 2023.
- Maynes Ch., Ruwitch J., *Putin and Xi Further Their Embrace to Defy U.S.-Led Pressure*, [online] <https://www.npr.org/2024>, 29 III 2023.
- Mohan C.R., *Imran Khan Goes to Moscow as Pakistan Romances Russia*, [online] <https://foreignpolicy.com/2022/02/23/imran-khan-pakistan-russia-putin-india-geopolitics/>, 29 III 2023.
- National Reports: Ukraine*, [online] <https://www.sipri.org/databases/national-reports/Ukraine>, 29 III 2023.
- Nawaz S., *Crossed Swords. Pakistan. It's Army and the Wars Within*, Karachi 2008.
- Obama's Afghanistan-Pakistan Strategy: A Reasonable First Step*, [online] <https://www.cfr.org/interview/obamas-afghanistan-pakistan-strategy-reasonable-first-step>, 29 III 2023.
- Pakistan Abstains from UN Vote on Ukraine War*, [online] <https://www.nation.com.pk/25-Feb-2023/pakistan-abstains-from-un-vote-on-ukraine-war>, 29 III 2023.
- Pakistan to Install Russian Engines in JF-17 Fighter Jet*, [online] <https://tribune.com.pk/story/990685/pakistan-to-install-russian-engines-in-jf-17/>, 29 III 2023.
- Pakistan, Russia Agree to Enhance Bilateral Cooperation*, [online] <https://www.radio.gov.pk/21-05-2024/pakistan-russia-agree-to-enhance-bilateral-ties-through-regular-meetings>, 22 V 2024.
- Pakistan's Khan Backs China on Uighurs, Praises One-Party System*, [online] <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/2/pakistan-imran-khan-china-uighurs>, 29 III 2023.
- Ponomarenko I., *Ukraine-Pakistan Arms Trade Is Decent but Can Be Better*, [online] <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/ukraine-pakistan-arms-trade-is-decent-but-can-be-better.html>, 29 III 2023.

Quaid-e-Azam Solar Power, [online] <https://www.qasolar.com/>, 29 III 2023.

Sarkar Sh., *Pakistan Could Join BRICS in 2024 with Russia's Backing, Senator Claims during Moscow Trip*, [online] <https://www.news18.com/world/pakistan-could-join-brics-in-2024-with-russias-backing-senator-claims-ahead-of-moscow-trip-8784524.html>, 22 V 2024.

Sarmad Zia M., *The Truth About Pakistan-Russia Ties*, [online] <https://thediplomat.com/2023/09/the-truth-about-pakistan-russia-ties/>, 22 V 2024.

The Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation, [online] https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1860586/, 22 V 2024.

U.S.S.R.: *PRESIDENT AYUB KHAN IN MOSCOW (1965)*, <https://www.britishpathe.com/asset/126247/>, 29 III 2023.

Zaheer H., *The Times and Trial of the Rawalpindi Conspiracy 1951. The First Coup Attempt in Pakistan*, Lahore 2007.

Aleksander GŁOGOWSKI – prof. UJ. Profesor w Katedrze Historii Polskiej Myśli Politycznej. Członek Komisji Orientalistycznej PAN, Polskiego Towarzystwa Stosunków Międzynarodowych, Stowarzyszenia Studiów Strategicznych, Polskiego Towarzystwa Geopolitycznego, Royal Society for Asian Affairs. Stypendysta School of Oriental and African Studies (Londyn) oraz Institute of Strategic Studies (Islamabad). Wykładał także na Uniwersytecie Wileńskim oraz Universidad Francisco de Vitoria (Madryt). Autor licznych monografii i artykułów naukowych dotyczących polityki zagranicznej i wewnętrznej Pakistanu oraz Afganistanu, a także historii polskich lotników, którzy współtworzyli Pakistańskie Siły Powietrzne.